

УДК 340.15:321.1(477)

В. Єрмолаєв, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»

Богдан Хмельницький про проблеми і перспективи українського державотворення (до 365-річчя Національної революції 1648 р.)

Стаття присвячена вивченню і осмисленню проблем та перспектив українського державотворення в ході Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. унаслідок зовнішньополітичних та внутрішньополітичних впливів, власних пріоритетів і орієнтирів.

Ключові слова: Національно-визвольна війна 1648–1654 рр., Б. Хмельницький, гетьман, Річ Посполита, національно-територіальна автономія, форма правління, державно-правовий режим.

Національно-визвольна війна українського народу, що вибухнула на початку 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького, поставила перед ним і козацькою старшиною безліч нагальних проблем щодо осмислення державотворчих перспектив: формування політичної системи Козацької держави, виборення політичної автономії у складі Речі Посполитої чи повного державного суверенітету, встановлення меж козацької території, вибору засобів ефективного захисту прав козаків, міщан, селянства, православної віри, зовнішньополітичних орієнтирів і союзників та ін. У ході Визвольної війни, коли нерідко воєнні успіхи і поразки випереджали осмислення їх значення для державотворення, гетьман та його наступники вимушені були уточнювати, суттєво корегувати, під зовнішньополітичними впливами і керуючись *власними* пріоритетами і орієнтаціями, свої ідеї і дії. Їх вивчення має важливе наукове значення для осмислення історії державотворення в Україні другої половини XVII ст.

Із початком Національної революції гетьман разом із своїми прибічниками був готовий до переговорів із польською владою, виношував ідею виборення автономії для козацької території у складі Речі Посполитої. У березні 1648 р. під час переговорів з послами коронного гетьмана М. Потоцького Б. Хмельницький вимагав вивести польські війська із цих земель, ліквідувати на них управління Речі Посполитої, надати

їм права укладати договори із зарубіжними володарями. Гетьман направляє клопотання до польського короля Владислава IV про збереження давніх прав Війська Запорозького, скасування попередніх сеймових конституцій про їх обмеження, складає інструкції козацьким послам до Варшави, звертається до коронного маршалка Адама Казановського, коронного канцлера Ю. Оссолінського, князя В. Заславського, брацлавського воєводи А. Кисіля з проханням клопотатися перед королем та сеймом за Військо Запорозьке [1, с. 23–27, 36–44, 46, 47, 126, 127, 128–131, 139–141, 151–154, 157–162 та ін.].

Утім швидко переконується: «великого пана і просити трудно, і боротися з ним не під силу» [1, с. 26].

Оскільки польська сторона вважала пропозиції Б. Хмельницького неприйнятними і загрозливими для єдності Речі Посполитої, українсько-польські відносини переросли у війну. Вже у своїх перших «Зазивних універсалах» квітня-травня 1648 р. український гетьман закликає духовних людей, війтів, бурмистрів, радців та інших урядовців «скинути ярмо» ляхів і різних панів, «які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке», і «здобути свободу». Важлива деталь: Хмельницький дорікає полякам, що вони метою своєї політики поставили «опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядовців». Отже, він визнає існування зародку української держави, її засад «самоуправи і вибору» (урядовців), що склалися на Запоріжжі, обіцяє зробити «нашу землю... благословенною» [2, с. 176, 178]. Гетьман закликає до руйнації політичної системи Речі Посполитої на українських землях, сподівається на збереження і розвиток «ладу самоуправи» на основі традицій козацького самоврядування і політичної культури українського суспільства. Гетьман пише про себе: «...не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищим бажанні поклав». Проте документи Б. Хмельницького свідчать: навесні 1648 р. гетьман та його соратники ще не висували програму боротьби за державну незалежність [3, с. 240].

Гетьман свідомий того, що успіх війни з поляками залежить від спільних і рішучих дій козаків і селян, поширення її територіальних меж на всі українські землі. Він прагне домогтись політичної інтеграції суспільства, враховуючи інтереси провідних суспільних станів і груп, їх антипольські настрої, забезпечити єдність їх боротьби. Брац-

лавський воєвода і єдиний православний сенатор у польському сеймі А. Кисіль у листі до гнєзненського архієпископа 31 травня 1648 р. писав, що козаки, захопивши Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, хочуть розширити свої межі на Волинь, Поділля і Галичину, тобто Руське воєводство, а Б. Хмельницький «всюди розсилає по містах таємно свої листи, де тільки стає русі», козаки, повставши, хочуть установити «нове князівство, столицею якою має бути Київ» [2, с. 192–197]. А у своїх листах до українського гетьмана він намагався переконати його у тому, що «Вітчизна для нас усіх одна, в якій родилися і живемо вольностей наших... яка є Коронаю Польською». Польських магнатів і шляхту лякала перспектива окремішності українського народу. Шляхетська пародія на гетьманський універсал від 10 квітня 1653 р. називає гетьмана «великий князь руський», який може призвести до розпаду Речі Посполитої. Ця ідея, мабуть, народилася в колах козацької старшини, але в офіційних актах Б. Хмельницького вона не фіксується — ні у Зборовському, ні в Білоцерківських трактатах, ні в переговорних листах із чужоземними володарями. Очевидно, від самого початку Визвольної війни така ідея розглядалася в рамках автономії в Речі Посполитій із правовим статусом як у Великого князівства Литовського в ній — з владою обраного князя, широким представництвом і привілеями шляхти.

У «Зазивному універсалі» від червня 1648 р. Б. Хмельницький титулує себе не лише гетьманом Запорозького війська, а й «всієї сушої обіруч Дніпра малоросійської України». Пише про наміри «стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права й вольності». Кордонами «князівства Руського» гетьману бачились всі землі, якими володіли колись «благочестиві князі київські» [4, с. 154]. Ця ж вимога формулювалась ним і в «Наказі послам від Війська Запорозького» до польського короля. У ньому йдеться про відновлення козацьких прав і свобод, збільшення реєстру з 6 до 12 тис., повернення православним захоплених уніатами церков, вигнання «аж по Віслу» урядовців поляків, поставлених тим же королем [4, с. 183, 184]. Загальна козацька рада 10–12 червня 1648 р. прийняла пропозицію А. Кисіля почати переговори з королем. Отже, колективна козацька воля пов'язувалася із сподіваннями національно-територіальної автономії для України у складі Речі Посполитої, поширення

на козацтво прав і свобод польської шляхти. Такий правовий статус Козацької держави наблизили перемоги козацьких військ. Проте Б.Хмельницький ще підписує документи як «старший Війська його королівської милості Запорозького».

1648 р. у битвах проти польських окупаційних військ гетьман здобув блискучі перемоги під Жовтими Водами і Пилявцями на Поділлі та до кінця року звільнив практично всі українські землі, дійшовши до Замостя. У результаті цього, у документах 1649 р. політична програма гетьмана доповнюється і змінюється. Вже на початку лютого 1649 р. Б. Хмельницький сам повідомив комісарів польського короля про свої наміри творити українську державу. Гетьман говорив тоді: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич» [4, с. 118]. І гетьмана як главу України визнав польський король. 19 лютого 1649 р. на загальній козацькій раді у Переяславі посла Яна-Казимира вручили йому разом із привілеєм на вольності гетьманську булаву і бунчук, червону корогву з білим лебедем, а також коштовні подарунки. Літописець Самовидець підтверджує, що «...з різних стран монархи отозвались з приязню до гетьмана й подарки прислали» [5, с.74]. Надійшли подарунки і від московського царя. Це було початком міжнародного визнання Української держави, заслуг її головного творця.

У пунктах козацьких вимог від 24 лютого 1649 р. гетьман пропонував, щоб київський воевода був українцем, який «додержується грецького закону», щоб «ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів», які б «захищали нашу віру і права руського народу» [6, с. 51, 52]. У вимогах до польського короля Яна Казимира на початку серпня 1649 р. йдеться про необхідність «видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта», щоб «всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані також повинні бути скасовані конституцією» [6, с. 54–56]. Таким чином, автономна Козацька Україна мала бути захищеною й інституціональною в державному механізмі Речі Посполитої, представлена в її вищому законодавчому органі — сеймі.

Деякі історики вважають, що ідеї незалежної Гетьманщини або Великого князівства Руського лише визрівали серед козацької еліти [див.: 7, с. 7; 8, с. 211]. Насправді гетьманський уряд Козацької держави, козаки і посполиті на місцях мало зважали на дозволи Варшави

щодо розбудови власної державності, поширенні на всю звільнену територію її власної державної організації, козацького звичаєвого права та територіально-адміністративного устрою. Починаючи з 1648 р. відбувається процес становлення національної політичної системи — складається державний апарат, очолюваний гетьманом, верховним органом влади, відповідно до козацькою звичаєвого права, стає загальна (Генеральна) військова козацька рада. Ще в червні 1648 р. вона прийняла «Статті про устрій Війська Запорозького», які юридично закріплювали повноваження гетьмана на основі козацьких правних звичаїв, у тому числі його обрання та компетенцію. Повноваження публічної влади в новоутвореній Українській державі перейшли до органів управління козацтвом. Система органів публічної влади розбудовувалась під керівництвом Б. Хмельницького як цілісна, ієрархічна, із досить чіткою структурою і функціями. Ця система мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Перший склали вищі органи державної влади та управління: вищі колегіальні органи — Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман як глава держави і генеральний (гетьманський) уряд. Другий — полкові козацькі ради, полковники, полкові уряди. Третій — сотенні козацькі ради, сотники, сотенні уряди. На місцях створюються полкові й сотенні органи влади, переобираються органи міського самоврядування, що продовжували функціонувати на основі Магдебурзького права. Відповідно вибудовувалася й розгалужена судова система державних судів: сотенних, полкових судів (колегій) і генеральний суд; станових та спеціальних судів. Про що не писав у своїх листах гетьман, так це про свої практичні кроки з творення української держави, процес поширення козацького устрою на всю її територію.

Зборівський договір у серпні 1649 р., пункти якого, вважав гетьман, «мають бути на сеймі затверджені» [6, с. 230–232], юридично засвідчив завершення першого етапу формування Козацької держави. За його умовами Запорозьке військо утримується королем на давніх вольностях, реєстр якого суттєво збільшується, визначались межі козацької території, столицею її ставав Чигирин, заборонялось перебування на цій території коронного війська, у Київському, Брацлавському, Чернігівському та Руському воєводствах уряди повинні належати лише «шляхті віри руської», йшлося про заведення документації «руським письмом» та ін. [6, с. 230–232]. Зборівський трактат фактично легіти-

мізував появу Козацької держави, унормовував її відносини з Річчю Посполитою. Умови цих відносин доповнювалися з гетьманської «Інструкції до пресвітлого сенату» наприкінці листопада 1649 р. в «Інструкції козацьким послам до короля» від 10 березня 1650 р., яким чинилися переpons з боку польських «панів воєвод і старост» [6, с. 238–240, 241, 242].

Таким чином, джерела засвідчують наявність двох головних засад національної державницької ідеї Б. Хмельницького: як програми-мінімум — виборення козацького автономізму в складі Речі Посполитої, як програми-максимум — створення незалежної Козацької держави. Ідея автономізму володіла умами частини козацької еліти і шляхти, хто прагнув зрівнятись у правах із польською шляхтою, домогтись рівного з нею представництва у сеймі. Та основна маса козацтва і поспільства, хто найбільше страждав від польських магнатів і шляхти, не поділяли такої ідеї. Тому від самого початку Національної революції річпоспольська політична система зазнає руйнації, натомість надзвичайно інтенсивно відбувається формування української на основі традицій козацького самоврядування.

Провідні дослідники Інституту історії України НАН України відзначають, що у становленні й еволюції форми державного правління за Б. Хмельницького відбувалися складні процеси. З початку Національної революції козацьке самоврядування формувалося на основі республіканських засад, «колективна воля» Війська Запорозького завжди реалізовувалася через загальну (Генеральну) військову раду, ухвали яких були обов'язковими до виконання гетьманом, старшинами, козаками. Та вже «з 1650 р. гетьман виношує намір заснування власної династії, роблячи ставку на підтримку створюваного ним серед старшини клану». Після вибореної козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності «пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління», «тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну» [див.: 9, с. 44, 46, 47; 10, с. 78–92]. Лише смерть Б. Хмельницького та державний переворот І. Виговського у жовтні 1657 р. «зруйнували крихку будівлю української монархії», що не мала «міцної політико-культурної орієнтації на неї у середовищі старшини», і розпочався процес відновлення республіканської форми правління [див.: 11, с. 334; 9, с. 48]. Таким чином, не відбулась «українська монархія», утвердження у Козацькій державі «клану Хмельницького».

Не менш складним питанням є з'ясування сутності політичного режиму Гетьманщини, оскільки за часів Б. Хмельницького він знаходився у процесі становлення і постійно переживав трансформацію. Цей режим за часів великого гетьмана, вважають історики, «швидко еволюціонував від режиму партисипітарної демократії у бік авторитаризму, що утверджувався у формі цезаризм, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво усіма провідними владними інституціями зосереджувалося в руках однієї особи...» [див.: 12, с. 13; 9, с. 28]. Такий авторитарний режим, вважають дослідники, був притаманний і другій половині гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи

Щодо форми правління Гетьманату часів Б. Хмельницького значимо таке. По-перше, не треба переносити на політичні реалії середини XVII ст. наші нинішні уявлення про монархію і республіку, протиставляти їх. Річ Посполита (від лат. — *res publica*) — шляхетська республіка із станово-представницькою монархією, автономія в якій у формі Руського князівства чи Козацької республіки розглядалася на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницьким і козацькою старшиною як можлива альтернатива її незалежності. У Польщі сейм почав обирати короля з 1573 р. і на середину XVII ст. його влада була вкрай обмеженою шляхетською демократією [див.: 13, с. 169, 170; 14, с. 106–124]. Документи засвідчують: Б. Хмельницький прагнув і намагався сповна використати сейм Речі Посполитої та його складові — сенат і короля, їх повноваження на користь України, її представництва в сеймі, поширення на козацтво прав і свобод польської шляхти. Проте польські магнати і шляхта не хотіли визнавати новопосталої Козацької держави, навіть за її автономним статусом. Тому посла гетьмана, які неодноразово прибували на сейм до Варшави, фактично до 1654 р. не мали успіху. Отже, протиставлення республіканської і монархічної форми правління, засади якої начебто закладались на Гетьманщині за гетьманату Б. Хмельницького, вважаємо некоректним, позбавленим конкретно-історичного підходу.

По-друге, на думку істориків, вже з початку 1649 р. «припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською...»; гетьман використовує титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький. Божію милостью гетман з Войском Запорозьким», волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти. Але ж така титулатура, що засвід-

чувала божественне походження влади, була звичною для Середніх віків і початку Нових часів у листуванні правителів європейських держав і акцентувала на легітимності влади господаря, її суверенності. Так, вождь англійської революції О. Кромвель у листі до Б. Хмельницького теж титулує його «Божьей милостью генералиссимус и стародавней греческой религии и церкви, властелин всех запорожских казаков...» [15, с. 212]. У середньовічній Європі суверенітет держави ототожнювався не з народом, а з особою законного (загальноновизнаного) правителя, що й урахував гетьман у цитованому істориками листі до російського Хотинського воєводи С. Волховського, для якого, зрозуміло, така титулатура була звичною [1, с. 64].

По-третє, документи Б. Хмельницького справді підтверджують зменшення ролі генеральних рад на Гетьманщині у функціонуванні політичної системи, порушенні принципу виборності генеральних старшин і полковників, які почали призначатись гетьманом (у документах гетьмана маємо лише відомості про призначення бужинського сотника Л. Сухіні ніжинським полковником, І. Нечая — полковником у Білу Русь) [1, с. 79–180, 470, 471]. Проте ці зміни, на нашу думку, були наслідком не лише суб'єктивного : чинника — прагнення гетьмана по розширенню своїх повноважень, «монархізму», «легітимації спадкової гетьманської влади». Такі висновки явно грішать схематизмом і спрощенням як еволюції політичної системи Гетьманщини, так і планів та дій гетьмана. Неупереджене вивчення історії інституту генеральних козацьких рад доводить, що вони, хоч і справді скликалися рідше, продовжували скликатися гетьманом до кінця його життя.

За нашими підрахунками, з лютого 1648 до квітня 1657 р. включно відбулось щонайменше 16–17 зібрань загальновійськових (генеральних) рад. За хронологією: 1648 р. — близько 6–7; 1649 р. — 3; 1650 р. — 1; 1651 р. — 3; 1652 р. — 1; 1653 р. — 1; 1654 р. — 1; 1655 р. — 1; 1657 р. — 1 [16, с. 81–83]. Відомості в джерелах про генеральні ради є, безперечно, неповними. Протоколи їх зібрань, якщо вони були, адже їх обов'язковості козацьке звичаєве право не передбачало, в архівних джерелах відсутні.

Можна погодитися (із застереженнями) з істориками Гетьманщини, що, «враховуючи малу ефективність від діяльності Загальних рад (не всіх! — *Авт.*) та зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні нагальних проблем, Б. Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на Стар-

шинську раду» [17, с. 285, 286]. Але ж, по-перше, гетьман зовсім не відмовляється від їх скликання, зважаючи на виключні повноваження цього народоправного органу на обрання гетьмана, вирішення питання війни і миру, які потребували згоди, свідомої й активної підтримки козацтва, поспільства і міщанства. До того ж потреба у їх скликанні зумовлялася необхідністю зміцнення самої гетьманської влади, зокрема, в умовах наростання старшинської опозиції та прагнення піти на поступки Варшаві, що примусило Б. Хмельницького скликати Генеральну раду 26 травня 1651 р., яка підтримала його курс на продовження боротьби з Польщею [1, с. 219, 220], на розірвання відносин з Польською короною була прийнята ухвала й на Чигиринській раді у травні 1652 р.

По-друге, гетьману доводилось зважати і на недоліки організації й діяльності генеральних рад. З огляду на велику чисельність, адже в їх роботі за звичаєвим правом мав право брати кожен козак, а з початком повстання і Національної революції й через різний соціальний склад, в умовах майже безперервної війни, було важко їх скликати й керувати їх роботою. До того ж рішення рад могли бути непередбачувані для гетьмана і генеральної старшини. Так, після укладання Зборівської угоди в грудні 1649 р. козаки звинуватили гетьмана в тому, що він без їхньої «ради з королем замирився». Маса козаків хвилювалася і 1651 р. вважала його винним у поразці під Берестечком. «Чорна» рада вимагала, щоб він пояснив свою поведінку [18, с. 11].

Таким чином, від самого початку Національної революції і державотворення на звільнених від польської адміністрації територіях України утверджувалась республіканська форма правління, заснована на тому, що повноваження гетьмана, гетьманського уряду і козацької старшини в полках і сотнях базувалися на мандаті народу. Монарх є непідлеглим будь-яким іншим суб'єктам влади. Гетьман же визнавав традиційну для «козацьких прав і вольностей» вільну гетьманську елекцію на загальних козацьких радах і не мав наміру порушувати її. У «Договірних статтях із російським царем Олексієм Михайловичем» (пп. 1, 4, 6 та «Березневих статтях» 1654 р. (п. і), «Привілеї Війську Запорозькому» гетьман домігся, щоб були підтверджені всі права та вольності, що існували в Козацькій республіці, «по містах щоб урядники на те достойні обирались із наших людей», зі смертю гетьмана «щоб Запорозьке Військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало...» [2, с. 262, 263]. Ці демократичні засади найбільше відповідали республіканській формі державного правління.

Промовистий для політичної характеристики гетьмана факт: маючи намір вдатися до протекції російського царя, він звернувся з листом до запорозьких козаків, просячи поради. Запорожці з Січі одписали: «Як писатимете пакта, то... додивляйтесь самі, щоб не було у ньому нічого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям» [19, с. 132, 133–136]. Монарх чи авторитарний правитель таких порад не потребує.

Вже почувуючи наближення смерті, гетьман у другій половині квітня 1657 р. скликав Генеральну раду за участю козацької старшини, полковників, сотників, виборних козаків. Виступаючи на Раді, гетьман говорив: «Бог не дав мені закінчити цієї війни так, як би хотілося: поперше, утвердити навіки незалежність і вольність вашу, по-друге, звільнити також Волинь, Покуття, Поділля й Полісся і так позбавити зброєю нашою ярма польського народ руський благочестивий...». Він просив: «Поки я живий, виберіть собі, на моїх очах, нового гетьмана вольними голосами». Запропонував козакам кандидатуру А. Ждановича, переяславського полковника П. Тетерю, полтавського полковника М. Пушкаренка і генерального писаря Г. Виговського. Проте ті самі відмовились від обрання, а козаки наполягали на кандидатурі 16-річного Юрія Хмельницького. Гетьман щиро чи, скоріше, удавано намагався заперечити — «син мій дитя молоде», а час небезпечний. Козаки заперечили: йому допоможуть мужі досвідчені і одноставно ухвалили його обрання [20, с. 532, 533].

Отже, гетьман визнавав і скористався виключним елекційним правом Генеральної ради. Мине менше року і І. Виговський, відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один із братів Виговських «...без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство», а інший «успадкував би пільне гетьманство» [21, с. 34]. У даному випадку коректніше говорити про «спадковий гетьманат» чи «спадкову монархічну владу». Домігшись легітимного обрання своїм наступником сина, Б. Хмельницький очевидно прагнув уникнути після своєї смерті гострої боротьби серед старшини за гетьманську булаву, запобігти розпалу громадянської війни. Ці сподівання не справдилися, а наступні події громадянської війни 1658–1663 рр. лише підтвердили далекоглядність Б. Хмельницького.

Тому вважаємо спрощеним висновок про «монархічні устремління Хмельницького». Зрозуміло, не можна заперечувати моноцентричність

політичної влади на Гетьманщині, коли центром ухвалення рішень виступав гетьманський уряд і центральні органи управління. Нема підстав заперечувати і концентрацію влади в руках гетьмана. Однак, на наше переконання, не можна зводити процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана до його прагнення перетворити республіканську форму правління в монархічну, наміру «заснування власної династії» без врахування історичних реалій цього процесу. А вони були занадто складні для реалізації демократичних процедур в повному обсязі й вимагали не лише демократичних, а й авторитарних методів управління.

Переростання республіканської форми державного правління у монархічну було, на нашу думку, неможливе з тих же об'єктивних причин. По-перше, до середини 1653 р. Б. Хмельницький був вимушений визнавати верховенство влади польського короля, а з 1654 р. — московського царя. По-друге, незважаючи на тенденцію обмеження ролі Генеральних рад і зростання ролі Старшинської ради, гетьманських повноважень, документи Б. Хмельницького свідчать: він діяв від імені Війська Запорозького, цінував «колективну волю» козацтва, реалізовану через Загальну військову раду, принаймні щодо гетьманської елекції, потвердження міжнародних угод, визнавав вищу юридичну силу їх рішень. У своїх листах він не раз апелює до авторитету загальних, «радних» рішень: «я послав за всіма полковниками, щоб порадитися», «порадившись з товариством, ми вирішили», «ми порадившись, повідомляємо вам», пише про «звичай табірної наради» [1, с. 475, 476]. «Коли заложу всієї старшини ухвалиться яке рішення, — пояснював Б. Хмельницький у листі до великого коронного гетьмана у березні 1656 р., то його порушити нам приватним чином не можна», адже «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних і малих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо обґрунтувало навіть звичаями» [3, с. 216]. Таке ставлення гетьмана до радних рішень суперечить основному принципу монархії — непідлеглість будь-яким іншим суб'єктам влади. Промовистим є і той факт, що гетьман і генеральна старшина нерідко вживали таку назву цих зібрань, як «сейми», прирівнюючи їх до сеймів Речі Посполитої.

Проте питання з'ясування сутності державно-правового режиму за гетьманування Б. Хмельницького залишається досить складним. Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дає підстави охарактеризувати її державний режим як республікансько-демократич-

ний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої, на принципі поділу влади, мав розвинене місцеве самоврядування. Проте в умовах майже безперервної війни, складного геополітичного становища України цей режим об'єктивно не міг нормально функціонувати і удосконалюватись на демократичних засадах, додержуватись усіх демократичних процедур. Звідси — нормативно не врегульовані представництво на генеральних радах, терміни їх скликання, вибори генеральної старшини, розширення компетенції гетьмана, старшинської ради, відсутність кодифікованого права та ін. Тож складні об'єктивні чинники, а не «монархічні устремління Б. Хмельницького» визначали передусім методи і способи здійснення ним державної влади.

Отже, коли йдеться про «авторитарний характер влади» великого гетьмана, слід, на нашу думку, зважати на такі обставини: 1) гетьману доводилось діяти під час безперервної війни, карколомних змін геополітичної ситуації, що ускладнювало державотворення й управління Козацькою державою, вимагало рішучих і невідкладних заходів і дій — військових, адміністративних, дипломатичних та ін.; 2) легітимність політичної влади в козацькій Україні ґрунтувалась на традиціях і звичаях Війська Запорозького, вірі козаків і поспільства у надзвичайній якості, винятковості «Богом даного» гетьмана», його харизму; 3) козацьке товариство пильнувало за дотриманням виборними органами звичаєвого права, колективної волі Війська Запорозького, які надавали легітимності діям гетьмана і його уряду. У свою чергу, на цю колективну волю зважає і гетьман; 4) авторитарні методи управління частогусто застосовуються в умовах перехідних періодів до демократичного чи тоталітарного режимів [22, с. 117]. В умовах майже безперервної війни централізація і концентрація влади гетьмана і гетьманського уряду були неминучі, як і використання авторитарних методів здійснення державної влади. Це підтверджує і досвід Англійської революції 1640–1649 рр., розвиток якої призвів до проголошення Англії республікою, утвердження режиму О. Кромвеля як військового диктатора, наділеного законодавчою (разом із парламентом), судовою і адміністративною владою [23 с. 302, 307, 308]. На відміну від Англії переростання республіканської форми правління у монархічну за гетьмування Б. Хмельницького, на нашу думку, не відбулось і демократичні засади Козацької держави, хай не в повному обсязі, завдяки йому продовжували діяти.

Таким чином, велич Б. Хмельницького як державотворця і полягає в тому, що він зумів, незважаючи на складні умови майже безперервної війни, втілити сподівання народу на позбавлення від польського гноблення, на творення Козацької держави, її демократичних інститутів. В його універсалах, наказах, листах, що збереглися, найбільш правдиво відображено реакцію гетьмана на нагальні й гострі проблеми, породжувані складними обставинами Національно-визвольної війни, ускладненням геополітичного становища Козацької держави, збереження її суверенітету. Тому є потреба подальшої розробки теоретичних проблем історії Козацької держави, без чого не подолати схематизму, спрощень і модернізації у розумінні сутності Національної революції XVII ст., не збагнути складності і суперечливості її розвитку, наслідків державотворення.

Список використаної літератури

1. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961. — 740 с.
2. Тисяча років української суспільно-політичної думки [у 9 т.]. — К. : Дніпро, 2001. — Т. 13. — 344 с.
3. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. — К., 2009. — 350 с.
4. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы [в 3 т.]. — М., 1953. — Т. 2. 1648–1651 гг. — 412 с.
5. Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — К. : Наук. думка, 1971. — 208 с.
6. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — 417 с.
7. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. / Т. Яковлева. — К., 1998. — 360 с.
8. Яковлева Т. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье / Т. Яковлева // Украина и соседние государства в XVII веке : материалы междунар. конф. — СПб., 2004. — С. 203–214.
9. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. — 118 с.
10. Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? / Я. Дашкевич // Україна в минулому. — К., Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78–92.
11. Струкевич О. Політична еліта. Історія української культури [у 5 т.] / О. Струкевич. — К., 2003. — Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — 334 с.
12. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. — У., 2009. — 271с.

13. Бардах Ю. История государства и права Польши [пер. с пол.] / Ю. Бардах, Б. Леснородский, М. Питерчак. — М., 1980. — 280 с.
14. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней [пер. с пол.] / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. — Варшава, 1995. — 374 с.
15. Киевская старина. — К. : Изд-во : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882 — Т.1. — 262 с.
16. Єрмолаєв В. М. Виші представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. — Х., 2005. — 272 с.
17. Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець. — 800 с.
18. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. / Л. Окіншевич ; за ред. М. П. Василенка. — К., 1929. — Ч. 1 : Генеральна Рада — 340 с.
19. Величко С. Літопис / С. Величко — К. : Дніпро, 1991. — Т. 1. — 371 с.
20. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький / Н. И. Костомаров. — Киев, 2004. — 843 с.
21. Оляничин Л. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року / Л. Оляничин // Записки НТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — 450 с.
22. Загальна теорія держави права / за ред. О. В. Петришина. — Х. : Право, 2011. — 584 с.
23. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія : навч. посіб. / за ред. В. Д. Гончаренка. — К., 2002. — 716 с.

Стаття надійшла до редколегії 05.02.2013.

Єрмолаєв В. Богдан Хмельницький о проблемах и перспективах Украинского государства (к 365-летию Национальной революции 1648 г.)

Статья посвящена изучению и осмыслению проблем и перспектив украинского государства в ходе Национально-освободительной войны 1648–1654 гг. в результате внешнеполитических и внутривнутриполитических воздействий, собственных приоритетов и ориентиров.

Ключевые слова: Национально-освободительная война 1648–1654 гг., Б. Хмельницький, гетман, Речь Посполитая, національно-територіальна автономія, форма правління, державно-правовий режим.

Ermolaev V. Bohdan Khmelnytsky on problems and prospects of the Ukrainian state (to 365 anniversary of the National Revolution, 1648)

The article is devoted to the study and understanding of problems and prospects of the Ukrainian state in the nation — War of 1648–1654 years by foreign and domestic influences, their priorities and targets

Keywords: Natsionalno-Liberation War 1648–1654, Bohdan Khmelnytsky, Hetman, Rzeczpospolita, national-territorial autonomy, form of government, public-law regime.